

УГОДА 1946 РОКУ МІЖ СРСР ТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНОЮ: ВОЛИНСЬКІ ЧЕХИ ТА УКРАЇНЦІ/РУСИНИ

Світлана Шульга

Суспільно-політична ситуація в Україні у післявоєнні роки була складною: руйнування, нестача робочих рук і голод, протистояння між радянськими органами влади та українськими повстанцями, прискорені процеси радянзації. У таких умовах території, постраждалі від війни, потребували відбудови господарства, забезпечення найперших нагальних потреб населення. На території колишньої Волинської губернії, а пізніше – Волинського воєводства, потім – Волинської та Рівненської областей, процеси радянзації відновилися, однак здійснювалися вже прискорено, переважно насильницькими методами формувалися колгоспи, «насаджувалася радянська модель колективного господарювання», здійснювалися культурно-освітні перетворення, які ігнорували національні інтереси населення та ідеологізували культуру та освіту, що не задовольняло ні українське, ні чеське селянство регіону.

Друга світова війна кардинально змінила становище чеської волинської громади. На Волині гостро стояло питання етносоціального характеру, що потребувало нагального вирішення і стосувалося не тільки відносин між поляками та українцями, але і волинських чехів, значна частина з яких у складі Чехословацького корпусу генерала Л. Свободи після закінчення військових дій залишилася на території відродженої Чехословаччини. Завдяки лояльності чехів і їхній виваженій, твердій позиції у роки Другої світової війни їм удалось уникнути конфліктів із різними групами опору (самостійницькими, польськими, радянськими) та зберегти свою спільноту. Толерантне ставлення до всіх політичних і національних рухів та сил зберігало чеську громаду від кривавих конфліктів, які відбувалися на теренах Волині. Після закінчення війни волинські чехи опинилися на територіях двох держав: родини, жінки, діти, батьки чехословацьких бійців генерала Л. Свободи лишилися на Волині, а військовики – у Чехословаччині, лише частина з них повернулася до родин. Ще з початком формування чехословацької бригади в Бузулуку значущою моральною основою цього процесу стало усвідомлення чехами та словаками того, що чехословацька військова сила буде звільняти землі Чехословаччини й сприятиме відродженню незалежної держави, унаслідок чого

планувалося повернення на батьківщину предків і волинських чехів. Проте означений рух натрапив на виразні перепони як в Україні, так і в Чехословаччині.

У повоєнні роки спостерігалось ускладнення національного питання у новостворених та відроджених європейських країнах. Керівництво переважної більшості з них, виходячи із власних державотворчих інтересів, притримувалося концепції гомогенності (однорідність складу) у питаннях національної структури населення, прагнучи, водночас, вирішити територіальні проблеми, зокрема і шляхом трансферу, переселення, оптації (оптація – від лат. *Optatio* – вибір громадянства). В даному випадку мова буде йти про застосування оптації. Право оптації, відповідно до міжнародного права, надається, як правило, міжнародним договором, але можливий і односторонній порядок її надання. Оптація не завжди є способом отримання громадянства. Так, у конвенціях про подвійне громадянство особи, що є біпатридом, може бути надане право оптувати (обрати) одне з двох громадянств і тим самим втратити інше. У інших визначеннях додається ще й положення про вибір держави оселення.

Новітня європейська історія засвідчила хибність вирішення міжнаціональних проблем шляхом створення етнічно «чистих» територій методом механічного переміщення/трансферу/оптації/депортації значних етнічних груп в інші країни. Одним із таких не вдалих прикладів розв'язання національного і територіального питання адміністративними методами стала оптація чехів, словаків та українців у 1940-х – на початку 1950-х рр. за міждержавною угодою СРСР – ЧСР 1946 р. Отож, актуальним є виявлення причин, перебігу, особливих умов та наслідків оптації чехів, словаків та українців, їх соціальної адаптації у 40-х – на початку 50-х рр. XX ст.

Проблема обміну населенням між європейськими державами у повоєнні роки є недостатньо вивченою. Увага українських дослідників переважно звернена на вивчення процесу переселення українців з Польщі, поряд з тим, питання обміну населенням між СРСР та Чехословаччиною у повоєнний період, окрім поодиноких досліджень, не знайшло широкого наукового висвітлення.

Архівні матеріали, міждержавні угоди дають можливість вивчити, проаналізувати, дослідити причини, процес та наслідки обміну населення між Чехословаччиною та Радянським Союзом. Так, історик Ігор Винниченко згадує про примусове переселення народів, що проводилося в СРСР в 1920–1950-х роках¹. Проблеми повоєнної оптації

¹ Винниченко І. Примусове переселення: 1920-ті – 1950-х роках. *Золоті ворота*. № 1. 1990. С.49 – 70.

громадян української, чеської та словацької національностей розглядають у своїй статтях І.І. Вовканича, М. Гайдоша, Р. Кабачій, В. Даниленко. Серед чеських та словацьких дослідників слід згадати Ярослава Вацуліка, Івана Ваната, монографія якого «Волинська акція» являє собою фундаментальне, документально обґрунтоване дослідження, що відкриває багато невідомих сторінок в історії міжнародних та міждержавних відносин у повоєнний час². Словацький дослідник М. Шмігель присвятив кілька публікацій проблемам повоєнної історії Закарпаття та Словаччини, зокрема оптації 1947 р.³. Загальну суспільну картину повоєнної Чехословаччини подає видання «Історія земель корони Чеської. Частина 2» («Dějiny zemí Koruny České. D. 2»). Praha, 1993). Таким чином, очевидна необхідність детального розгляду вказаної проблеми.

Визначення терміну «оптація» подається різними дослідниками, думки яких зводяться до наступного. У міжнародному праві оптація як правове явище належить до способів набуття громадянства (філіація, натуралізація, оптація, трансфер). Оптація – це набуття громадянства на основі його вибору в зв'язку з територіальними змінами. Особи, які мешкають на частині території однієї держави, що переходить під суверенітет іншої держави, отримують право оптації в порядку й у терміни, обумовлені договором між відповідними державами або встановлені державою в односторонньому порядку. Право оптації полягає в праві особи вибрати собі громадянство: або залишити громадянство тієї держави, на території якої вона мешкала раніше, або набутти громадянство тієї держави, під суверенітет якої переходить ця територія. У випадку залишення старого громадянства особа повинна в визначений термін залишити територію свого проживання, в разі вибору нового громадянства – вона залишається в місці свого проживання.

Роман Кабачій висловлює думку про переселення 1947 р. як про трансфер, зокрема зазначає: «...на мою думку, обмін населення між ЧСР і СРСР був класичним трансфером населення, характерним для багатьох країн у стосунку до національних меншостей на початку і в середині ХХ ст.», при тому посилається на українські та російські публікації (див., напр. Ткачов, Сергій: Польсько-український трансфер

² Ванат І. Волинська акція. Пряшів, 2001. 217 с.

³ Михал Шмігель. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советской Украине (1944–1945) в контексте аннексии Закарпаття СССР. „Codrul Cosminului”, XVI, 2010, No. 2, p. 133–145. URL: atlas.usv.ro/www/codru_net/.../2/ruthenia.pdf ; М. Шмігель. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советскому Союзу (1944–1945 гг.). URL: www.rsijournal.net > Выпуск 5. 2010.

населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. Тернопіль : «Підручники і посібники», 1997)⁴.

Зазначимо, що «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (Великий тлумачний словник сучасної української мови (3. Дод., допов. на CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.: іл.) так визначає трансфер (Трансфёр (від англ. to transfer – переносити, переміщати)) – це перехід населення будь-якої території з одного громадянства в інше в зв'язку з передачею території, на якій воно проживає, однією державою іншій. Трансфер відрізняється від оптації тим, що в цьому випадку зміна громадянства настає автоматично. Фактично, це обмін населенням між державами на основі міжнародної угоди, хоча сучасне міжнародне право не допускає автоматичної зміни громадянства. Таке переселення було передбачено, наприклад, рішенням Берлінської (Потсдамської) конференції керівників держав-переможниць у 1945 р. за підсумками Другої світової війни, яким передбачалося переміщення в Німеччину німецького населення або частини його, що залишилось у Польщі, Чехословаччині й Угорщині. Це було мотивовано насамперед тим, що німецьке населення, яке проживало в цих країнах, було приводом для інтервенції німецьких військ (судетські німці, проблема Данцига і данцизького коридора). Так, з території німецького прикордоння Чехословаччини протягом 1946 р. було депортовано 2.256.000 осіб німецького населення, станом на 1950 р. в країні нарахувалося лише 1.8 % населення німецького походження⁵.

Отже, сучасне міжнародне право визначає оптацію як право добровільного вибору громадянства та території проживання з обов'язковим збереженням майнових прав при міждержавному обміні територіями. У такому випадку договором 1946 р. територіальні зміни (обмін, передача, відторгнення тощо) не були передбачені. Тому переконливо можна твердити, що переміщення населення за міждержавною чехословацько-радянською угодою від 10 липня 1946 р. не було у «чистому» вигляді власне оптацією чи трансфером, а здійснювалося державами з огляду на тогочасну міжнародну та внутріполітичну ситуацію, без передбачення наслідків такого переселення для громадян обох держав. На нашу думку, у найбільш вразливому становищі опинилися оптанти з Чехословаччини.

⁴ Roman Kabačij. K otazke optacie južnych lemkov z Československa na Volyn v roku 1947. Příčiny presídlení. *Dejiny* 1/2010 – internetový časopis Inštitutu historie FF PU v Prešove. URL: http://dejiny.unipo.sk/Dejiny_1_2010.pdf

⁵ *Dějiny země Koruny České. D. 2. Od nástupu osvěcenství po naši dobu.* Paseka, Praha, 1993. S. 250, 252–253.

Зупинимося на причинах та факторах, що призвели до переселення. Міжнародний контекст проблеми аналізує Р.Кабачій, вказуючи, що як одна, так і інша сторони (Радянський Союз і Чехословаччина) були зацікавлені у проведенні оптації.

Розглянемо позицію Чехословаччини. Особливого характеру набула оптація чеського населення, яке проживало на теренах Волинської області України, де з середини XIX ст. оселилася значна за чисельністю чеська община. Під час Другої світової війни тисячі волинських чехів – чоловіків і жінок – вступили добровільно до лав 1-го Чехословацького армійського корпусу, створеного в СРСР під командуванням Л. Свободи. На початку березня 1944 р. до лав корпусу вступило майже 12 тис. волинських чехів, зокрема більше як 420 жінок та дівчат. Волинські чехи надали чеському військовому з'єднанню також і матеріальну допомогу: зібрали кошти на придбання танків для танкової бригади, віддавали коней, зброю, музичні інструменти, зібрали велику кількість продуктів харчування. Під час війни в 1-ому чехословацькому корпусі утворилося своєрідна громадська організація – земляцтво волинських чехів. В умовах нової внутріполітичної ситуації у повоєнній Чехословаччині представники волинських добровольців армії Л. Свободи вбачали виняткову нагоду для здійснення реєміграції своїх сімей з Волині. Чехословацький уряд на чолі із Е. Бенешем, що знаходився під досить сильним тиском волинських чехів-учасників визволення Чехословаччини і наполяганнями Л. Свободи, був прихильником повернення волинських чехів.

Чехословаччина вирішила проблему із присутністю німецького населення на західних кордонах держави категоричним способом. За рішеннями Потсдамської конференції (липень-серпень 1945 р.), за згодою СРСР, Великобританії та США, із північно-західних і центральних територій Чехословаччини виселялося німецьке й угорське населення. Незважаючи на те, що на початку обговорення проблеми країнами коаліції розглядалася пропозиція проведення трансферу німецького й угорського населення, чехословацький уряд «поквапився» провести саме виселення, користуючись зацікавленням країн-союзників в участі СРСР у війні проти Японії.

Механізм виселення в Чехословаччині був запущений ще Кошицькою програмою⁶. Президент Е. Бенеш був прибічником категоричного вирішення питання про виселення німецького населення в кордони повоєнної Німеччини, про що неодноразово згадував під час

⁶ Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý 5. dubna 1945 v Košicích, tzv. Košický vládní program. URL: http://www.svedomi.cz/dokdoby/1945_kosv1pr.htm (12.02.2018).

зустрічей і переговорів із представниками коаліції. Коли зустрічалися Й. Сталін та прем'єр-міністр Чехословаччини З. Фірлінгер і заступник міністра закордонних справ В. Кліментіс 28 червня 1945 р., чехословацькі представники поцікавилися позицією Сталіна щодо виселення німців, на що той відповів: «Ми заважати вам не будемо. Виганяйте їх. Нехай випробують на собі, що значить панування над іншими»⁷. Позиція Сталіна, безумовно, стала підпорою в діях уряду стосовно спільноти німців. Окрім того, радянська сторона пообіцяла також допомогу військових частин.

Після президентських декретів (19.05.1945, 20.06.1945, 2.08.1945)⁸ першими від цього «революційного безправ'я» постраждали представники національних меншин: німці, які складали 30 % населення країни, та угорці, чисельність яких доходила до 17 % від усіх громадян⁹. До них Чехословацька держава вжила покарання: майно та землі конфіскували, їх позбавляли чехословацького громадянства. Проти німців у січні 1946 р. застосовано депортацію, результатом чого стало виселення 2 256 000 німців. А отже, станом на 1950 р. у чеських землях їх нараховувалося лише 1,8 %¹⁰.

Однак для реалізації цього плану було необхідно досягти згоди Радянського Союзу і закласти легітимну основу для такого переселення.

З іншого боку, внутріполітична ситуація в Чехословаччині свідчила про прорадянські настрої певної частини політикуму та населення північно-східної Словаччини. Як зазначає Міхал Шмігель, в регіоні «слов'янська ідея мала глибокі корені і ...водночас були розповсюджені русофільські настрої, що походили від ідеї слов'янського братства та близькості «великой России»». Далі, вивчаючи ситуацію в регіоні у повоєнний час, Міхал Шмігель нагадує, що словацькі русини заселяли північний схід країни: округи (райони) Стара Любовня, Бардейов, Сабінов, Стрпков, Свидник, Гуменне, Медзилаборце, Снина, а частково

⁷ Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953: в 2 т. Документы / Т. 1. 1944–1948/отв. ред. Т. В. Волокитина. Москва: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1999. 687 с. С. 208.

⁸ Dějiny zemí Koruny České... S. 252; 1945, 21. června, Praha. – Dekret prezidenta ČSR č. 12/1945 Sb. o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa. URL: <http://www.zasvobodu.cz/> ; news/historicke-dokumenty/ (1.02.2018); 1945, 25. října, Praha. – Výňatek z dekrety prezidenta ČSR č. 108/1945 Sb. o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národní obnovy. URL: <http://www.zasvobodu.cz/news/historicke-dokumenty/> (1.02.2018).

⁹ Dějiny zemí Koruny České... S. 252.

¹⁰ Ibid.

і дальні, розташовані на північ, округи Східної Словаччини. В 1945 р. ця етнічна група складала 100–110 тис. осіб або близько 3% населення Словаччини¹¹. «Вони (русини – авт.) проживали цілісно, часто в суцільно русинських селах і становили для чехословацької держави певну проблему», – зауважує Р. Кабачій¹².

Докладно аналізуючи ситуацію в Східній Словаччині, історики підставово наголошують, що після приєднання Закарпаття до СРСР в північно-східних регіонах Словаччини посилювалися «приєднавчі настрої», їх підтримували також і місцеві комуністи¹³. Державні та партійні органи Чехословаччини намагалися активно реагувати на подібні прояви і стабілізувати ситуацію, притримуючись мети не допустити розвалу державної цілісності країни. Окрім того, інші політичні сили Чехословаччини також виступали проти порушення територіальної цілісності держави¹⁴.

Державні органи Радянського Союзу також були зацікавлені у позитивному вирішенні питання про переселення, хоча активних наполягань у приєднанні північно-східних регіонів Словаччини, принаймні публічних, не виявлялося. Дії СРСР в такому разі могли бути оцінені як агресивні, особливо після приєднання Закарпаття. Очевидно, фактор дружніх відносин із Чехословаччиною в той час відіграв визначальну роль. Можна погодитися із Міхалом Шмігелем, що «Москва не хотіла ризикувати можливою втратою репутації в очах союзників і особливо в очах уряду ЧСР. Партнерські стосунки могли бути спорчені і, в першу чергу, могло ускладнитися вирішення питання

¹¹ Михал Шмігель. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советской Украине (1944–1945)... С. 134–135.

¹² Роман Кабачій. Оптанти: вигнанці зі Словаччини. URL: <http://lemky.com/history/365-perebuvannya-optantv-z-pryashvschini-v-ukrayin-rozderat-totozhnst.html>

¹³ Вовканич, Іван: Повоєнна оптація у країнах Центрально-Східної Європи та її вплив на сьогодення. *Čo dala – vzala našim rodakom optacia*. In: Zborník z medzinarodnej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia. Ed. Marian Gajdoš. Košice; Prešov 2002; Вовканич І.І., Гайдош М. Оптація громадян між ЧСР та СРСР (Україною) в 1945–1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині. *Україна в європейських міжнародних відносинах*. Науковий збірник. НАН України. Інституту історії України. Київ, 1998. С. 500–517; Михал Шмігель. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советской Украине (1944–1945) в контексте аннексии Закарпатья СССР URL: https://www.researchgate.net/publication/49596281_Dvizenie_za_prisoedinenie_severo-vostocnoj_Slovakii_k_Sovetskoj_Ukraine_1944-1945_v_kontekte_anneksii_Zakarpata_SSSR

¹⁴ Михал Шмігель. Движение за присоединение... С.135–136.

про Підкарпатську Русь, яке вважалося спільною проблемою Чехословаччини та СРСР, зокрема і через активізацію громадської думки. Присутність армії та агітація відіграли певну роль у переселенні українців/русинів¹⁵.

На нашу думку, для неупередженого з'ясування усіх мотивів та факторів, що спричинили оптацію 1947 р. необхідно звернути увагу на внутріполітичну та соціально – економічну ситуацію, що склалася на Волині в середині 40-х рр. ХХ ст.

Території колишньої Волинської губернії (Волинська та Рівненська області, частина Житомирської області, Кременецький та Шумський райони Тернопільської області), про які йшла мова в тексті угоди 10 липня 1946 р., були звільнені від окупації у лютому-березні 1944 р. Господарство, особливо аграрний сектор, де були зайняті чехи, зазнало руйнування та знаходилося у важкому стані. Кількість населення в повоєнні роки значно скоротилася. Так, станом на 1.01.1941 р. у Волинській області проживало 1031,3 тис. чол.¹⁶, а після звільнення області, за даними від 1.09.1944 р. – 537,5 тис. осіб¹⁷. У 1948 р. чисельність населення області зросла до 874,954 тис. осіб¹⁸. Отже, в регіоні існувала проблема із трудовими ресурсами, яку влада мала намір вирішити за допомогою оптації. Звертає увагу на вказаний фактор переселення також і Р.Кабачій вказуючи, що «Київ сподівався провести обмін зі Словаччиною, котрий обіцяв бути вигідним для України в сенсі «людського балансу»¹⁹.

На нашу думку та з огляду на статистичні дані, рееміграція чехів (30 тис.) і переселення опантів з Чехословаччини (12 тис.) суттєво не змінили баланс населення та трудових ресурсів регіону.

Однак, існувала і більш значуща для радянської влади проблема. Рух опору українських націоналістів (ОУН-УПА), що активізувався в роки війни на Волині, з приходом Червоної Армії не був припинений і продовжувався в умовах підпілля. Це особливо виявилось у повоєнні роки активної радянзації, коли влада проводила колективізацію і була категорично налаштована винищити рух українських націоналістів. Місцеві мешканці підтримували українських партизан, надаючи їм

¹⁵ Іван Вовканич, Іван Сюсько. Оптація між ЧСР та СРСР в 1945–1947 рр. та проблеми мови та освіти. URL: <http://www.saske.sk/cas/archiv/pics/newdsgn/studbig.jpg>

¹⁶ Держархів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп.4. Спр.79. Арк.7.

¹⁷ Там само. Ф. Р-6сч. Оп.11с. Спр.51. Арк.2.

¹⁸ Там само. Ф. Р-491. Оп.3. Спр. 14. Арк.3.

¹⁹ Роман Кабачій. Опанті: вигнанці зі Словаччини. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/593/163/21468/>

матеріальну допомогу (продукти, одяг тощо), поповнювали людський склад повстанців, ставши соціальною базою для оунівців і матеріальною опорою для них. А отже, необхідно було позбутися або обмежити таку допомогу шляхом оселення українців(русинів) із Словаччини, не знайомих із тодішньою ситуацією на Волині, чиї «проросійські» настрої, за думкою властей, завадили б діям оунівців та позбавили їх соціальної і матеріальної опори.

Отже, влада Чехословаччини намагалася використати русофільські настрої в північно-східних регіонах Словаччини, прорадянська спрямованість частини політично активних українців, присутність контингенту Червоної Армії, бажання українців(русинів) отримати багаті та родючі землі в Україні створювали підґрунтя для переселення із її території. Важливо зазначити, що нащадки оптантів, які залишилися на Волині, згадують про головну мету переселенців – отримання землі, що стало основним фактором переселення (Михайло Крайняк, Ківерцівський район; мешканці с. Купичів)²⁰. З іншого боку, радянська влада переслідувала свої цілі, намагалася за допомогою переселення українців(русинів) вирішити проблему нестачі робочої сили та її поповнення. Внутріполітична ситуація, необхідність придушення руху українських націоналістів, проведення у найстисліші строки колективізації регіону підштовхнули радянські органи до рішучих заходів з організації переселення.

Переговори між урядами СРСР та Чехословаччини в справі переселення волинських чехів та українців(русинів) Словаччини почались улітку 1945 р. в Москві під час підписання Договору про Закарпатську Україну. Договір про Закарпатську Україну був першим реальним кроком на шляху до обміну населенням між обома країнами, однак право оптації в основному стосувалось громадян двох сусідніх областей колишньої спільної держави. Тому чехословацька делегація, зацікавлена в реєміграції колишніх чеських колоністів з України, 25 червня 1945 р. вручила віце-комісару закордонних справ СРСР А. Вишинському пам'ятну записку, в якій викладалися умови їх переселення до Чехословаччини²¹.

²⁰ Спогади Михайла Михайловича Крайняка, 1957 р.н., мешканця Ківерцівського району Волинської області (березень 2014 р.).

²¹ Вовканич І.І., Гайдош М. Оптація громадян між ЧСР та СРСР (Україною) в 1945–1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині. *Україна в європейських міжнародних відносинах*. Науковий збірник. НАН України. Інституту історії України. Київ, 1998. С.503.

З того часу чехословацьке міністерство закордонних справ та його дипломатичні установи в СРСР розгорнули активну дипломатичну діяльність щодо реєміграції колишніх чеських колоністів з України. Чехословацькі офіційні кола сподівались, що радянські власті так само, як й у відношенні до поляків Галичини і Волині, дозволять своїм громадянам чеської національності переселитись у чеське пограниччя. Адже людські втрати України під час Другої світової війни становили 19,1% від загальної чисельності населення. Порівняно з 1941 р. населення східних областей України зменшилось на 19,4%, а західних, де проживали й волинські чехи, – на 29%. Геноцид євреїв під час війни та масове переселення поляків, що відбулось у 1945–1946 рр., істотно позначилося на зміні загальної чисельності населення Львівської, Дрогобицької, Станіславської (нині – Івано-Франківської), Волинської, Рівненської і Тернопільської областей²². Так, на території Волинської області станом на 1.01.1947 р. зафіксовано 838,4 тис. осіб²³. Чехів, на місця оселення яких передбачалося переселити оптантів, станом на 1.09.1944 р. в області проживало 5,5 тис., найбільша кількість чехів зафіксована архівом у Сенкевичівському (1508 осіб) та Теремнівському районах (1054 особи)²⁴.

Саме тому не знайшла позитивної відозви з боку радянських властей пропозиція чехословацького посла, щоб право оптації волинських чехів поширилось на всіх чеських поселенців, які проживали в інших областях Радянського Союзу. Чеська сторона була особливо зацікавлена мешканцями с. Зубовщина, розташованого на межі колишньої Волинської і Київської губерній, та с. Коморовка під Львовом, мешканці яких воювали у військовій частині «Жатец» і пізніше домогались переселення до Чехословаччини. Однак представники НКЗС дали зрозуміти чехословацькому послові, що на цей раз питання про реєміграцію волинських чехів не можна ускладнювати іншими пропозиціями²⁵.

У грудні 1945 р. Народний Комісаріат Закордонних Справ СРСР повідомив Чехословацьке посольство в Москві про рішення радянського уряду, в якому вказувалось, що «Уряд Союзу РСР, ідучи назустріч побажанням чехословацького уряду, погоджується надати радянським громадянам чеської і словацької національностей, які проживають на території колишньої Волинської губернії, право

²² Перковський А. А., Пирожков В. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С. 17.

²³ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської області). Ф.Р-295. Оп.2. Спр.472. Арк. 33.

²⁴ Там само. Спр. 424. Арк. 2–3.

²⁵ Návrat. Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1946–1947. Vytiskla tiskárna Severografie Most, 1999. 189 s. S. 20.

оптувати чехословацьке громадянство і переселитися до Чехословаччини». В документі особливо підкреслювалось, що перехід в інше громадянство і переселення на територію іншої держави для всіх вищеназваних осіб повинні здійснюватися на підставі повної добровільності. В кінці документу зазначалось, що радянський уряд вважає доцільним у цій справі укласти відповідну угоду з чехословацьким урядом. Рішення радянського уряду в Празі були сприйняті позитивно, оскільки незабаром могли бути задоволені вимоги волинських чехів. Наприкінці 1945 р. міністр народної оборони ЧСР Л. Свобода поінформував командира військової частини «Жатець», яка складалась з волинських добровольців, про сприятливий розвиток переселенської справи і рееміграція почнеться в перші місяці 1946 р.

В Чехословаччині почалися підготовчі роботи з повернення волинських чехів до отчого краю: уряд уповноважив чехословацького посла в Москві Ї. Горака вести переговори й консультації з радянською стороною в справі прискореного укладення і підписання міждержавної угоди про оптацію і переселення, велися підготовчі адміністративні й організаційно-технічні роботи по розселенню і господарському влаштуванню прибулих поселенців. До такої роботи був залучений і Союз волинських чехів – громадська організація волинських добровольців, яка виникла у 1946 р.²⁶

В Москві 10 липня 1946 р. була підписана Угоду між урядом Чехословацької Республіки і урядом СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини, підписали за чехословацький уряд чехословацький посол д-р Ї. Горак, а за уряд СРСР – заступник Народного Комісаріату Закордонних Справ С. А. Лозовський²⁷. Таким чином угода 10 липня 1946 року поклала початок переселенню волинських чехів до Чехословаччини і українців (русинів) Словаччини до СРСР, законодавчо оформивши право оптації²⁸.

Словацький історик М. Шмігель стверджує, що згадана угода містила певні ознаки контраверсійності. По-перше, про яких громадян «чеської та словацької національності, які проживають у СРСР

²⁶ Національний архів Чеської Республіки (Narodní archiv – NA), м. Прага. Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 7, inv. č. 55. Ustavující schůze SvČV (3.1.1946). Protokol 2. 3 list.

²⁷ Ванат І. Волинська акція... С. 184.

²⁸ Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. М.: «Наука», 1998. Т. 5. Май 1945 г. – февраль 1948 г. С. 265, 271.

на території колишньої Волинської губернії», ідеться в угоді? Історик зазначає, що «громадяни словацької національності, які живуть на території Волині, перед тим ніколи не згадувалися». По-друге, в угоді йдеться про «чехословацьких громадян української, російської та білоруської національності», які мали переселитися до СРСР. Але про яких росіян, українців і білорусів ідеться? У цьому сенсі, як пропонує історик, можливими є два варіанти відповіді: 1) це емігранти та біженці з Радянського Союзу або 2) це словацькі русини, котрі презентуються «один раз як українці, один раз як росіяни». Далі М. Шмігель стверджує (і ми можемо з цим погодитися), що «неоднозначне іменування осіб в Угоді... призвело до двозначного трактування, причому одна альтернатива доповнювала іншу»²⁹.

14 жовтня в Москві, а 22–23 листопада 1946 р. у Львові радянські і чехословацькі представники погодили порядок оптації згідно з угодою від 10 липня 1946 р. Для реалізації Угоди створили Змішану чехословацько-радянську комісію з центром у Москві. До складу комісії було введено по три представники від обох сторін, Чехословаччину представляли генерал Їндржіх Бейл, д-р Їржі Гашпарік і д-р Штепан Шкода³⁰. Кожна із сторін призначала на території іншої держави головних уповноважених, а друга сторона в тих самих пунктах – головних представників. Головні уповноважені та головні представники мали своїх заступників і призначали районних уповноважених та представників.

Головним уповноваженим уряду ЧСР на території Радянського Союзу з місцем перебування в Луцьку було призначено д-ра Вацлава Шатаву, а його заступником д-ра Вацлава Мудру³¹. На території Чехословаччини Головним уповноваженим Уряду СРСР з оптації й переселення призначено Олексія Могила, головним представником від уряду ЧСР – д-ра Яна Скоржепу, його заступником – д-ра Вацлава Зіглера³². Уповноважені чехословацького уряду відправилися у місця перебування: Дубно, Здолбунів, Луцьк, Рівне, Сенкевичівка, Шепетівка, Верба та Житомир, де розпочали роботу по набору реемігрантів. Також

²⁹ Šmigel' M., Kruško Š. Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945–1947). Bratislava: GORALINGA, 2011. 340 s. S. 46–47.

³⁰ Ванат І. Волинська акція. Пряшів, 2001. С. 19.

³¹ Національний архів Чеської Республіки (Narodni arhiv – NA), м. Прага. Fond 1146. Ministerstvo prace a socialne peče – repatriace, Praha (MPSP-R) (Міністерства праці та соціальної опіки – репатріація). K. 703, inv. č. 111. Hlavní zplnomocněnec ČSR pro evakuaci v Lucku (1947). 85 list.

³² Šmigel' M., Kruško Š. Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945–1947)... S. 82.

у жовтні 1946 р. спільна чехословацько – радянська комісія прийняла інструкцію, що регулювала порядок роботи головних представників та головних уповноважених по оптації та переселенню, визначала терміни оптації та порядок їх діяльності: складання заяв, списків оптантів, перевірка документів, описів майна, формування ешелонів оптантів та їх відправлення³³. В матеріалах Національного архіву Чехії (Fond 1146. Ministerstvo prace a socialne peče – repatriace, Praha (MPSP-R) (Міністерства праці та соціальної опіки – репатріація)) знаходимо відомості про діяльність Головного уповноваженого ЧСР в Луцьку, в штаті якого працювало 34 особи, та згадку про 6 осіб волинських чехів, які допомагали уповноваженому у Здолбунові (3 родини волинських чехів). Головний уповноважений В. Шатава розіслав телеграми у пункти з наступним текстом: «Не звільняйте волинських чехів, найміть гуртожиток в залишеному чеському будинку. Відправте загальним ешеленом». Серед таких помічників згадуються Ф. Полачек, Н. Станкова і Р. Фофова³⁴. Представництво уповноваженого відправлено до ЧСР останнім ешеленом.

В Чехословаччині організацією переселення займалися Президія уряду, відповідні міністерства (Ministerstvo prace a socialne peče – repatriace, Praha (MPSP-R) (Міністерства праці та соціальної опіки – репатріація)) та місцеві органи влади. Також активно долучився до цієї роботи Союз волинських чехів, громадська організація волинських чехів, що брали участь у Другій світовій війні і залишилися на території Чехословаччини. Союз призначав своїх представників до реєстраційних комісій, допомагав у розселенні чехів з України тощо.

Акція з переселення в Словаччині мала підготовчі етапи, як то агітація, написання заяв, збирання підписів (іноді насильницьким способом), складання описів майна тощо. Детально аналізують ставлення до переселення українців-русинів Словаччини історики Р. Кабачій, І. Ванат, вказуючи, що з боку радянських структур агітація була дуже наполегливою. Запевнення, що в Україні на переселенців чекають гектари родючої землі та спокійне життя, подіяли на багатьох. Комуністи також майстерно змальовували принади соціалістичного устрою. З переконанням, що «в Росії буде добре» південні лемки

³³ Šmigel' M., Kruško Š. Opція a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945–1947)... C. 142–149.

³⁴ Національний архів Чеської Республіки (Narodni archiv – NA), м. Прага. Fond 1146. Ministerstvo prace a socialne peče – repatriace, Praha (MPSP-R) (Міністерства праці та соціальної опіки – репатріація). K. 703, inv. č. 111. Hlavní zplnomocněnec ČSR pro evakuaci v Lucku (1947). 85 list.

пакували клунки та перевозили їх на станції³⁵, і далі «тисячі людей наївно повірили московським комісарам-агітаторам, які роз'їзжали по східнославацьких селах і розповідали байки про Радянський Союз і „щасливе“ життя трудящих у ньому. Оптанти від'їжджали в СРСР урочисто – під державними чехословацьким і радянським прапорами, портретами Леніна і Сталіна. Не тільки бідні, але й заможні селяни-українці покинули родинні будинки, землю та інше майно в ЧСР і зголосилися до переселення в Україну. Фактично оптанти повірили в агітацію, вказує С. Крушко, і при оселенні боялися цей міф зруйнувати³⁶. Пізніше зрозуміли, чому волинські чехи, що рухалися їм на зустріч, радили зняти ці червоні прапори.

Волинські чехи з радістю зустріли звістку про переселення. В чеських колоніях почалася підготовка до повернення на батьківщину. Волинські чехи, які зголошувалися на виїзд до Чехословаччини, у відповідності до інструкції зобов'язувалися надати перелік документів, зокрема довідку про склад сім'ї, скласти описи свого майна із вказівкою імені власника та адреси³⁷. Для внесення осіб у списки оптантів необхідно було подати заяву або «прошение» на ім'я голови відповідного виконавчого комітету депутатів трудящих, в якому зазначити своє бажання до переселення. Подібні заяви авторкою дослідження віднайдені та залучені у науковий обіг вперше в Держархіві Волинської області України у фонді Р-500 Виконком Ківерцівської районної ради депутатів трудящих Волинської області, опис 1, справа 12, аркуші 139–142, 162–164. Текст заяв однаковий (всього сім, чотири з них написані одним почерком і підписані власноруч чеською мовою) з тою лише різницею, що наприкінці тексту кожний заявник вказував, хто з родичів проживає в Чехословаччині, зокрема служить в Чехословацькій армії³⁸.

Районні виконавчі органи в Україні видавали довідки чехам із вказівкою національності, списком членів сім'ї, зазначенням кількості землі (в окремих випадках вказувалося також інше майно). В додаток зазначалося, хто із сім'ї живе чи служить в збройних силах Чехословаччини або загинув на фронті в лавах чехословацької армії.

³⁵ Роман Кабачій. Перебування оптантів з Пряшівщини в Україні: роздerta тожність. URL: <https://uamoderna.com/md/142/>

³⁶ Šmigel' M., Kruško Š. Opція a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945–1947)... С.151.

³⁷ Ванат І. Волинська акція... С. 142–149.

³⁸ Держархів Волинської області. Ф. Р-500. Оп.1. Спр.12. Арк. 139–142, 162–164.

Так, Ківерцівський виконком депутатів трудящих у грудні 1946 р. видав 193 подібних довідки³⁹.

З метою контролю за переселенням, обліку кількості осіб, що виявили бажання оптувати чехословацьке громадянство, та їхнього майна в регіонах був розширений склад груп у справах розселення при обласних виконкомках, які працювали з 1944 р. і займалися розселенням переселенців з Польщі. При Волинському облвиконкомі група по розселенню працювала від жовтня 1944 р. у складі спочатку двох, а з 1.06.1946 р. – трьох осіб, очолював групу В. В. Маєвський. Група займалася розселенням та обліком переселенців, розглядала їх скарги, видавала та приймала документи на переселення, розподіляла по районах фінанси та інші засоби для переселенців⁴⁰. Наприкінці 1946 р. група у справах розселення була реорганізована у відділ виконкому по розселенню українського населення на чолі із В. В. Маєвським, що засвідчувало важливість даного напрямку у діяльності державних органів та масовий характер переселення⁴¹.

Одним із основних завдань згаданої групи була організація обліку залишеного чехами майна та землі. Чеські поселенці складали описи свого майна: житлові будинки, промислові підприємства, господарські споруди, сільськогосподарський інвентар, земельні угіддя з посівами, сінокоси, садки, ліси, худоба, предмети домашнього вжитку. В описах (4 примірники, кожен складався російською та чеською мовами) вказувалося майно, яке вивозилося і яке залишалося, а також зазначалася загальна вартість залишеного майна. Описи завірялися уповноваженими і власником, а також представником Союзу волинських чехів.

Виконавчі комітети районних Рад депутатів трудящих колишнього регіону Волинської губернії надзвичайно уважно розглядали на своїх засіданнях питання прийому, обліку та збереження майна, залишеного чехами. Оскільки будинки, господарські будівлі, земельні угіддя чеських господарів були зразковими, то зрозумілою була увага влади до збереження та подальшого використання цих господарств та землі. Особлива увага приділялася органами місцевої влади обліку та збереженню житлових будинків, оскільки за міжурядовою угодою ці будинки призначалися для заселення оптантими з Чехословаччини. Типової постановою з цього питання може слугувати рішення виконкому Сенкевичівської (Волинська область) Ради депутатів трудящих від 1.02.1947 року, де, зокрема, зазначалося:

³⁹ Держархів Волинської області. Ф. Р-500. Оп.1. Спр.12. Арк.1–112, 122–131, 144.

⁴⁰ Там само. Ф. Р-919. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 155.

⁴¹ Там само. Арк. 31.

«...1.Для прийому та забезпечення охоронення рухомого і нерухомого майна залишеного переселяючимися господарствами чеської національності до Чехословаччини доручити зав. райфінвід. тов. Порхачеву, ст. інспектору Держстраху тов. Суворову і зав. райземвідділом тов. Шишуку прийняти від райпредставника Уряду СРСР по оптації та переселенню Чехів в Сенкевичівці рухоме і нерухоме майно (будівлі, меблі, інше) по описям залишеним чеським населенням і забезпечити повну його охорону.

2.Зобов'язати голів с/р ...Сенкевичівки, Гаєнки, Губина II, Михлина, Несвіча, Новокоршева, Наталіна, Жабче, Скірче, Шклінь, Шклінь II ... взяти на облік і забезпечити збереження і охорону рухомого і нерухомого майна, меблів, будівель і ін. від розбазарювання і грабування до заселення цих будинків переселенцями з Чехословаччини» (мова оригіналу)⁴².

Так, на засіданні райвиконкому Рожищенської райради (Волинська область) слухали питання про «...наслідки евакуації чеського населення з Рожищенського району на територію Чехословаччини». Протокол № 11 від 10 травня 1947 р. зафіксував кількість залишеного чехами (49 родин, 185 осіб) майна на суму 162373 карбованців⁴³. Тоді ж, у травні 1947 р., таке ж питання розглядав і виконком Теремнівської райради (Волинська область), де до оптації проживала значна кількість чехів. З району переселилося 413 родин (1324 особи), які залишили майна на суму 2144713 карбованців⁴⁴. Із Сенкевичівського району Волинської області станом на квітень 1947 р. переселилося 498 чеських родин (1532 особи), які залишили майна на 1654889 карбованців⁴⁵. Мешканці чеської національності м. Луцька (73 господарства) залишали 58 житлових будинків, промислові підприємства (пекарні, кузні, інші майстерні тощо), інвентар, землю⁴⁶. Чехи Дубенського району (Рівненська область), густо ними заселеного ще у XIX ст., залишили 794 будинки, землю, господарські споруди та ін.⁴⁷, у Рівненському районі за обліком чехи залишили 588 будинків⁴⁸. Отже, волинські чехи залишили на Волині значні матеріальні цінності, які призначалися переселенцям-оптантам.

⁴² Держархів Волинської області. Ф. Р-432. Оп.2. Спр.10. Арк.29.

⁴³ Там само. Ф. Р-977. Оп.4. Спр.1. Арк. 206-207.

⁴⁴ Там само. Ф.Р-417. Оп.2. Спр.5. Арк. 257-258.

⁴⁵ Там само. Ф. Р-432. Оп.2. Спр.10. Акр. 129-130.

⁴⁶ Там само. Ф. Р-4. Оп.2. Спр. 15а. Арк. 1-136.

⁴⁷ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської області). Ф. Р-204. Оп.8. Спр.2. Арк. 1-7.

⁴⁸ Там само. Оп.4. Спр.79. Арк. 101-102.

Відповідно до угоди 2 лютого 1947 р. із Луцька відправився перший ешелон волинських реемігрантів до Чехословаччини, а 9 травня 1947 р. – останній, сотий, ешелон, який через два дні прибув до Чехословаччини⁴⁹. На тому закінчилась рееміграція чехів, у порядку якої 10 912 родин (33 101 особа) волинських чехів повернулися на свою історичну батьківщину. В документі «Реєстрація реемігрантів з Волині» Національного архіву Чехії, який містить близько 1007 сторінок, називаються чехи з Волині. Список немає нумерації, вказуються прізвища та імена усіх членів родини, роки народження, місце, де оселена родина в ЧСР, місце проживання в СРСР, заняття⁵⁰.

6 грудня 1946 р. радянські уповноважені по оптації прибули у Східну Словаччину, до складу делегації увійшло 50 осіб, зокрема її очільник О. Могила. Із них 24 особи відправилися до Праги, інші – до районних пунктів (Прага, Пльзень, Брно, Братислава, Пряшів, Гуменне, Бардейов, Межилаборці). Звідки вже наприкінці січня 1947 р. вирушили транспорти з українцями-оптантами на Волинь, куда переселилася 2841 українська (русинська) родина (12401 особа) з Чехословаччини⁵¹. На території колишньої Волинської губернії оптантів було розміщено в 7 районах Волинської⁵² та 9 південних районах Рівненської областей⁵³.

Акція з переселення українців (русинів) Словаччини була більш проблематичним процесом і мала підготовчі етапи, що не прослідковувалися на території Волині, як-от активна агітація. Пропаганда оптації та агітація між місцевими українцями (русинами) проводилася чехословацькими владними структурами й радянською стороною. Так, коли радянська оптаційна комісія прибула до країни, державні органи ЧСР надавали їм усіляку допомогу: транспорт, можливість виступів на зібраннях, повідомлення в пресі й радіо. У Східній Словаччині організовано збори громадян, де селян «вербували на оптацію та переселення до СРСР. ... обіцяли людям процвітання в «справедливій і чесній» країні рад, прекрасне життя, статки і необмежені можливості:

⁴⁹ První transport reemigrantů na půdě naší vlasti. 1947. *Věrna stráž*. Roč. II. Č. 5. 7 února. S. 1.

⁵⁰ Національний архів Чеської Республіки (Narodní archiv – NA), м. Прага. Fond 1146. Ministerstvo práce a sociálně péče – repatriace, Praha (MPSP-R) (Міністерства праці та соціальної опіки – репатріація). K. 691. 1. Evidence reemigrantů z Volyně. 1007 list.

⁵¹ Ванат І. Волинська акція....С. 41.

⁵² Держархів Волинської області. Ф. Р-6сч. Оп. 11с. Спр. 51; там само. Ф. Р-919. Оп. 1. Спр.7. Арк. 40.

⁵³ Ванат І. Волинська акція... С.50; Держархів Волинської області. Ф. Р-919. Оп. 1. Спр.7. Арк. 12, 50.

землю, працю, безкоштовне шкільництво і медичне обслуговування, великі прибутки і господарства волинських чехів...», – наводить спогади русинів-реоптантів М. Шмігель⁵⁴. Комісія з переселення докладно інформувала представників місцевих органів влади Словаччини про умови Угоди, положення інструкції й засоби її реалізації. При тому підкреслювалося виключно добровільний принцип оптації, однак радянські представники «забували» повідомити, які умови чекають переселенців: повоєнна руйнація, нестача харчів, запекле протистояння в західних областях між радянською владою й повстанцями, продовження радянізаційних заходів, колективізація тощо.

Реоптант Мікулаш Шкурла у своїх спогадах «Odsúdení do raja» («Засуджені до раю») наводить гасла агітаторів, звернуті до селян Східної Словаччини: «Ти – малоземельний селянин і не маєш з чого годувати свою велику родину? Підпиши заяву на оптацію на Волинь і навечно забудеш про біду!», «Знаєте, чому радянські солдати перемогли фашизм? Тому, що пили молоко від українських корів, які за одне доїння дають 20 л молока», «Віддай свій підпис надії на кращий завтрашній день і станеш новою людиною на новій землі!»⁵⁵.

Потрібно згадати ситуацію, що склалася на північному сході Словаччини в перші роки після завершення війни. Агітаційні заходи влади й радянських агентів впали на підготовлений ґрунт, бо східні регіони опинились у найтяжчому становищі. Очільник комітету уповноважених Г. Гусак так охарактеризував ситуацію в Східній Словаччині: «...північно-східний край просить про невідкладну допомогу... Снина, Межилаборце, Свидник, Стропків лежать у розвалинах...»⁵⁶. Саме на терени Східної Словаччини здійснювали свої рейди відділи УПА восени 1945 – навесні 1946 рр.

Серед тих, хто погодився на оптацію, були переважно родини з гірських місцевостей північно-східних округів Словаччини, які перебували у важкому матеріальному становищі, що ускладнено військовими збитками, багатодітні родини, котрі шукали кращої долі для дітей⁵⁷. «Багато родин переселялося з надією отримати землю, оскільки дома було землі дуже мало й переважно в гірській місцевості, а ще в родинях було 10–12 дітей», – згадує Мікулаш Шкурла⁵⁸. Степан

⁵⁴ Šmigel' M., Kruško Š. Opcia a presídlenie Rusiínov do ZSSR... S. 107.

⁵⁵ Škurla Mikuláš. Odsúdení do raja. Neuveritel'né príbegy na ceste za št'astím. Svidnik: Vydavateľ'stvo Tlačiareň svidnícka, s.r.o., 2004. 161 s. S. 26.

⁵⁶ Šmigel' M., Kruško Š. Opcia a presídlenie Rusiínov do ZSSR... S. 112–116, 117.

⁵⁷ Ibid. S. 111.

⁵⁸ Škurla Mikuláš. Odsúdení do raja... S. 59.

Крушко також зауважує, що молоді люди, наважуючись на переселення, планували отримати в Радянському Союзі освіту, а молоді дівчата – вийти заміж, інші жінки хотіли знайти на Волині своїх наречених, які воювали або перебували в загонах повстанців⁵⁹. Звільнення від фашистів словацької землі та роль, яку відіграв у цьому радянський солдат, безумовно, також сприяли формуванню почуття вдячності й створювали в уяві місцевого українця (русина) образ великої держави, де щасливо живуть прості люди. Так, традиційне русофілство, яке панувало в регіоні з XIX ст., трансформувалося в радянофілство, що й відіграло істотну роль у переселенні.

Отже, незважаючи на агітацію до переселення як із боку словацьких державних органів, так і переселенської комісії, не було отримано очікуваних результатів. До визначеної дати подачі заяв (15 березня 1947 р.) 2506 родин (або 10 446 осіб) виявили бажання оптувати радянське громадянство. Громадянам ЧСР компенсували збитки внаслідок війни позачергово, усього 24 615 359 крон, що в середньому на одну родину склало 24 764 крони, а також родини переселенців отримали компенсаційні кошти внаслідок грошової реформи по 5737 крон на родину. Іван Ванат указує, що ці виплати були необхідні переселенцям, оскільки «чимало з них... не мали для своїх родин ні одягу, ні взуття, ...ні продуктів харчування»⁶⁰.

Протягом січня – травня 1947 р. Волинський та Рівненський виконкоми стежили за прибуттям оптантів з Чехословаччини і намагалися їх скеровувати для оселення у колишні чеські колонії, обраховували кількість оптантів по районах та селах. На станцію Дубно, наприклад, прибували потяги із оптантами, відправлені з Чехословаччини 29 січня, 11 лютого, 21 і 28 березня, 2, 3 і 10 квітня (станції відправлення Бардіїв, Пардубіце, Подолінець, Снина, Братислава)⁶¹. Оптанти розселялися у Рівненській області, а найбільша їх кількість – у Дубинському районі – 410 сімей⁶². На територію Волинської області станом на 1.03.1947 р. прибуло 117 сімей 640 осіб⁶³, вже наприкінці березня – 506 сімей 2382 особи, найбільша кількість оптантів оселилася у Купичеві – 105 сімей 437 осіб⁶⁴, у квітні – 655 сімей 3018 осіб⁶⁵. Наприкінці оптації у селах Волинської області

⁵⁹ Škurla Mikuláš. Odsúdení do raja... S. 59–60.

⁶⁰ Ванат І. Волинська акція... С. 33–34.

⁶¹ Держархів Рівненської області. Ф. Р-491. Оп.3. Спр. 14.

⁶² Там само. Ф. Р-204. Оп.8. Спр.2. Арк.1–7.

⁶³ Там само. Ф. Р-919. Оп. 1. Спр.7. Арк. 22.

⁶⁴ Там само. Арк. 35–36.

⁶⁵ Там само. Арк. 57.

оселилося всього 670 сімей, 3244 особи, із них в Чехословаччині не залишили майна 150 сімей, залишили – 520; дітей шкільного віку 458 чол., навчалися в школі – 321 чол., багатодітних – 86 сімей (дані станом на 1.09.1947)⁶⁶. В той же час, на територію області прибуло 14748 господарств і 52350 осіб з Польщі⁶⁷. Отже оптанти з Чехословаччини складали лише 22% від кількості переселенців з Польщі, що стало важливим фактором певної неузгодженості і конфліктності між самими переселенцями, між переселенцями і владою, між місцевими мешканцями і переселенцями.

Органи влади на місцях не завжди вчасно реагували на приїзд переселенців, охорона майна переселенців була відсутня, внаслідок чого вони втратили його частину (одяг картопля тощо) ще в дорозі, про що скаржилися представникам комісії Верховної Ради України оптанти І. Чопак, І. Лесни, І. Гуляш⁶⁸. Місцева влада вчасно не забезпечувала переселенців транспортом, тому вони змушені були іноді довго перебувати на станції без харчування та ін., оплачувати самостійно транспортування господарств тощо.

Одним із найважливіших питань переселення було житлове. Вже 27 січня 1947 р. Відділ по розселенню українського населення при Волинському облвиконкомі дав розпорядження про прибуття українських господарств з Чехословаччини, в якому зазначалося: «...розселити їх в чеських будинках по одному господарству в кожному, заздалегідь домовившись з чеським господарством...». Основні положення щодо прийняття оптантів з Чехословаччини зафіксовано постановою №173 виконкому Волинського обласної ради депутатів трудящих від 31.03.1947 р. «Про розселення і господарський устрій переселенців з Чехословацької республіки в селах Волинської області», у відповідності до якого було затверджено план розселення оптантів (всього 988 господарств)⁶⁹. У довідці відділу по переселенню від 1 листопада 1947 р. вказується кількість будинків, залишених чехами на території Волинської області – 1587⁷⁰. Про значні складності в роботі з обліку майна чеських колоністів у Волинській області свідчить той факт, що згадана цифра не збігається з попередніми даними за березень 1947 р. (1663 будинки)⁷¹ та квітень 1948 р. (1694 будинки)⁷².

⁶⁶ Держархів Рівненської області. Ф. Р-919. Оп. 1. Спр.7. Арк. 136–140.

⁶⁷ Там само. Арк. 124.

⁶⁸ Там само. Ф. Р-204. Оп. 8. Спр. 2. Арк. 1.

⁶⁹ Там само. Ф. Р-580. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 7–10.

⁷⁰ Там само. Ф. Р-919. Оп. 1. Спр.7. Арк. 1, 153.

⁷¹ Там само. Арк. 44–51 зв.

⁷² Там само. Спр.11. Арк. 72.

Якщо співставити кількість прибулих на Волинь українців (670 родин, 3264 особи) та кількість житлових будинків (1587 станом на 1.11.1947 р.), що їх залишили волинські чехи, то стає зрозумілим, що переселенці могли бути забезпечені житлом повністю. Іван Ванат підрахував, що прибулих переселенців зі Словаччини було тільки 34% до загального числа виселених чехів і 64,5 % до числа ними залишених господарств⁷³.

Водночас, у листопаді 1947 р. Відділ по переселенню Волинського виконкому фіксував: із 1587 залишених чехами будинків переселенцями з Чехословаччини (всього 670 сімей) зайнято лише 641, польськими переселенцями – 809, радянськими органами – 137, інші 29 сімей, що не мали будинків в Чехословаччині, жили з родичами. Найбільша кількість опантів оселилася і отримала будинки у Сенкевичівському (188 сімей, 913 осіб) та Горохівському районах (146 сімей 668 осіб), всього по області 670 сімей і 3244 особи⁷⁴.

В Державному архіві Волинської області такого роду документів, що фіксують факти заселення призначених для опантів будинків переселенцями з Польщі чи місцевим населенням або органами влади, зберігається значна кількість. Вони свідчать про незадовільне вирішення владою житлового питання. Українці з Польщі самовільно заселялися в чеські будинки і це викликало конфлікт із опантами, в такому разі органи влади вдавалися до виселень, однак такі заходи були малоефективними. Так, в с. Липляни неподалік Луцька чехами було залишено 17 будівель, а передано опантам лише 7, водночас польські переселенці зайняли 9⁷⁵. Сенкевичівський райвиконком неодноразово розглядав питання про самовільне заселення чеських будинків⁷⁶. Так, 3.10.1947 р. райвиконком вирішив «переселити громадян-переселенців з Польщі в інші села району» (всього 64 особи) із колишніх чеських сіл Губин, Сергіївка, Загаї, Гаєнки, Шклінь, Шклінь-ІІ⁷⁷. Подібне рішення прийняв і райвиконком Луцької райради 8.03.1947 р.: «...переселенці, прибувши з Польщі, які самочинно поселилися в с. Боратин ...згідно постанови райвиконкому від 18 вересня 1946 р. № 376 повинні переїхати із с. Боратин в інші села. Особи, які не виїдуть у вказаний термін, будуть виселені в адміністративному порядку» (мова оригіналу). До постанови додавався список

⁷³ Ванат І. Волинська акція... С. 53.

⁷⁴ Держархів Волинської області. Ф. Р-919. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 151–154, 131.

⁷⁵ Там само. Ф. Р-919. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 25.

⁷⁶ Там само. Ф. Р-432. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 50, 152, 168-170, 175, 214, 224-226; Там само. Спр. 14. Арк. 172, 94, 102, 103.

⁷⁷ Там само. Ф. Р-432. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 168–170.

переселенців з Чехословаччини, яким передавалися будинки в с. Боратин, всього 34 сім'ї)⁷⁸.

Чеські будинки, попри постанови, займали місцеві селяни, а також радянські установи: організовували школи, медичні пункти, передавали колгоспам тощо. Вже у січні 1947 р., т. т. на початку оптації зі Словаччини, Луцький райвиконком прийняв рішення про передачу чеських будинків школам району (5), сільським радам (10), лікарням, клубам, аптекам, медичним пунктам, пожежним депо тощо (25)⁷⁹. Очевидна потреба в приміщеннях для місцевих установ була нагальною, однак, зауважимо, рішення приймалося ще до приїзду оптантів.

За даними Сенкевичівського райвиконкому у березні 1947 р. із 156 господарств оптантів, що прибули в район, усі отримали будинки і землю, проте перевіркою було встановлено, що в селах Мерцалово і Гаснки «...справами переселенців ніхто серйозно не займається, ... переселенці не наділені землею, а в с. Мерцалово переселенці розселені по 2–3 сім'ї при наявності вільних чеських будинків»⁸⁰.

У Рівненській області, як свідчать документи, наділення оптантів житлом проводилося незадовільно. За підрахунками І. Ваната в область прибуло 7713 оптантів, найбільше їх оселилося в Дубинському (1821 особа) та Здолбунівському (1404 особи) районах⁸¹. У вересні 1947 р. виконком Рівненської облради, розглядаючи господарський устрій оптантів, відзначав: «...устрій відбувається незадовільно, ... сім'ї не забезпечені житловими та господарськими будівлями, ... частина з них не наділена землею...»⁸². Наприклад, у Здолбунівському районі з 691 чеського будинка оптантам зі Чехословаччини передано тільки 256, а сімей оптантів у район прибуло 284⁸³. В той же час переселенцям із Польщі передано 248 будинків, організаціям та підприємствам – 61, під квартири робітникам і службовцям райцентру – 108, місцевим мешканцям – 18⁸⁴. В Острозькому районі з 93 чеських будинків оптантам передано тільки 80, при тому в с. Завидів, Гай і Мощаниця по 2–3–4 сім'ї жили разом, водночас 61 переселенець з Польщі живе в чеських будинках, які за ними не закріплені. В Мощаниці при наявності 71 житлового будинка райвиконком «категорично відмовляється

⁷⁸ Держархів Волинської області. Ф. Р-777. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 6–7.

⁷⁹ Там само. Спр. 35, арк. 8–9.

⁸⁰ Там само. Ф. Р-919. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 34.

⁸¹ Там само. Ф. Р-654. Оп. 1. Спр. 379.

⁸² Там само. Ф. Р-204. Оп. 4. Спр. 45. Арк. 327.

⁸³ Ванат І. Волинська акція... Табл.

⁸⁴ Держархів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 4. Спр. 83. Арк. 165.

передавати їх переселенцям, оскільки там передбачалося організувати районний центр»⁸⁵.

Через рік після переселення, у березні 1948 р., виконком Рівненської облради знову зазначав: «...[в Рівненському районі, наприклад] списки переселенців точні відсутні... переселенці розселилися самі. В с. Грушвиця, Шпаків Великий і Квасилів переселенці з Польщі і Чехословаччини до цих пір живуть разом ...описи майна не розраховані...»⁸⁶. Через два роки після оптації, у березні 1949 р., під час перевірки облаштування переселенців виявилось, що постанови про надання житла не виконуються, зокрема в Здолбунівському та Вербському районах не звільнено призначені для оптантів 50 будинки, зайняті різними організаціями⁸⁷.

Отже, радянські органи докладали певних зусиль для облаштування переселенців з Чехословаччини, однак їх намагання наштовхувалися на значні організаційні труднощі, рішення виконкомів не виконувалися, відчувався опір з боку місцевого населення та переселенців з Польщі, які самовільно займали багаті оселі чехів. Районні органи влади, всупереч постановам про передачу будинків, господарських споруд та землі волинських чехів оптантам з Чехословаччини, приймали рішення про їх розподіл у відповідності із власними потребами. В результаті на початку переселення певна кількість оптантів не змогла отримати окреме житло. Українці (русини) оселялися по кілька сімей в одному будинку або разом із переселенцями з Польщі. Впродовж наступних років проблема до кінця не була вирішена, житлові будинки протягом 2–3 років за переселенцями не закріплювалися юридично, а тому формувалося підґрунтя для позбавлення їх власності. Залишалися таємні образи у одних і других переселенців, що створювало підґрунтя для конфліктів і впливало на їхнє співжиття на Волині, спілкування із місцевими селянами і органами влади, загальну адаптацію.

Зрештою влада приймала рішення про передачу чеських будинків переселенцям з Польщі, при умові, що усі чехословацькі оптанти забезпечені житлом.

Оселяючись оптанти отримували також землю, залишені чехами посіви, присадибні ділянки тощо. Так, сільська рада колишньої чеської колонії с. Баківці поблизу Луцька у березні 1947 р. наділила 24 сім'ї оптантів 189,67 га землі, зокрема 10,37 га садків, 160,20 га ріллі, 9,80 га сінокосів, 9,30 га в інших потребах. Цією ж постановою в якості компенсації згідно наданих документів вони отримали із посівів

⁸⁵ Держархів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 103–104.

⁸⁶ Там само. Арк. 101–102.

⁸⁷ Там само. Спр. 112. Арк. 139.

чеських господарів озимих посівів 34,15 га, зокрема жита – 18,65 га, пшениці – 3,25 га, клеверу – 12,25 га⁸⁸. В Дубинському районі Рівненської області на 388 сімей було виділено 1596 га землі, в середньому по 4 га на сім'ю, 412 га посіви (проти 122 га залишених в Чехословаччині)⁸⁹. Поряд з тим, протягом 1947–1948 рр. в деяких селах земля не оформлялася у власність або в документах не вказувалися кордони ділянок та їх площа, призначеною для опантів землею користувалися переселенці з Польщі. Частину сінокосів та лук державні органи використовували як підсобні господарства, тоді як для опантів їх не вистачало⁹⁰.

Зрозуміло, для українського селянина земля була основною цінністю. Надто довго селянин очікував на неї: коли поміщик-поляк її забирав собі, коли у міжвоєнні роки (за реформою 1921 р.) український селянин дивився як польські осадники її не обробляючи занехаювали і здавали в оренду, коли радянська влада почала проголошувати його землю спільною власністю. При виїзді чехів місцеві селяни виношували сподівання на їхню землю. Коли стало зрозуміло, що у цієї землі вже є господарі – опанти, оселення останніх викликало незадоволення та конфлікти. Тому можна погодитися із думкою Р. Кабачія про те, що «питання землі справді було болючим для волинських українців», водночас думаю, що слова про патологічну ненависть місцевих українців до опантів з-за землі є не коректними і не відповідають дійсності⁹¹. Наступні роки колективізації очевидно допомогли місцевим селянам та опантам порозумітися: ніхто не хотів віддавати таку омріяну землю в колгоспи. Місцеві селяни і опанти виявилися ошуканими владою.

Документи Волинського та Рівненського державних архівів фіксують гострі проблеми із влаштуванням дітей до шкіл та значну кількість багатодітних сімей опантів. Так, Луцький райвиконком відзначав, що «...українські сім'ї, що прибули з Чехословаччини, розміщені в с. Малий Боратин, знаходяться в тяжкому матеріальному становищі мають багато дітей у віці 6-8 років...», тому прийняв постанову від 24.03.1947 р. «Про виділення фонду промтоварів для постачання багатосімейних переселенців з Чехословаччини», за якою видавалася мануфактура, грошова допомога тощо. В с. Боратин виявилось 6 багатодітних сімей (А. Пігула, П. Пігула, М. Семен,

⁸⁸ Держархів Волинської області. Ф. Р-777. Оп.1. Спр.36. Арк. 48.

⁸⁹ Там само. Ф. Р-204. Оп.8. Спр.2. Арк. 2.

⁹⁰ Там само. Оп.4. Спр.79. Арк. 109.

⁹¹ Роман Кабачій. Перебування опантів з Пряшівщини в Україні: роздerta тотожність. URL: <http://www.uamoderna.com/md/142>.

Е. Семен, В. Чернек, А. Мудра), яким було виділено 50 м мануфактури кожній⁹². Також відзначалося, що сім'ї мають новонароджених дітей 1945-1946 рр., однак відсутні довідки про їхнє народження, проте райвиконком надав їм матеріальну допомогу та «дитяче придане» за списком (14 осіб) і прийняв рішення про оформлення документів⁹³.

Старших дітей опанкти влаштовували до школи, однак там вони зустрічалися із мовним нерозумінням та психологічним несприйняттям, почасти і грубістю. В довідці про становище опантків у Рівненському районі (квітень-травень 1948 р.) зазначалося, що «...діти 5-го і старше класів не охоплені навчальною роботою з-за відсутності таких класів в селах»⁹⁴. Далі наводиться приклад с. Квасилова, де діти опантків І. І. Парагузіч і І. М. Шкуманич спочатку були прийняті до 5-го класу гімназії в Здолбунові, а згодом відраховані «тому, що в школі неначе не було місць», а коли батько звернувся до директора, той відповів йому грубістю: «...ця школа не для вас, гуцулів, і забирайтеся звідси геть, вам тут не місце. Ви люди безкультурні. Їдьте звідкиля приїхали»⁹⁵. Подібна скарга надійшла і від опантка Русина Андрія Степановича, який вимагав, щоб в Квасиліві відкрили семилітку, оскільки в Здолбунові його дітей до школи не приймали і дразнили «гуцулами»⁹⁶. Таке ставлення представників влади викликало обурення та відповідну реакцію з боку опантків, бажання повернутися до Чехословаччини, унеможливлювало, поряд із іншими факторами, їх адаптацію на новому місці проживання.

Мова опантків була не зовсім зрозумілою для волинян, хоча в колишніх чеських колоніях мовних проблем не було, чехи з українцями та поляками жили поряд багато років, вивчили мови та знаходили порозуміння.

Отже, матеріальне та житлове забезпечення переселенців за міждержавною угодою органами радянської влади було здійснене не повністю, існували проблеми із освітою дітей та їхнім влаштуванням до школи, з боку місцевого населення опантки зустріли незадоволення та, іноді, вороже ставлення, що можна було зрозуміти, оскільки селяни мали «види» на чеські господарства, а отримали їх переселенці, з огляду місцевих – «здарма». Реалізація рішень, постанов уряду та місцевої влади тощо була проблематичною і через кілька років

⁹² Держархів Волинської області, ф. Р-777, оп.1, спр. 36, арк.77.

⁹³ Там само, спр. 36.

⁹⁴ Там само, ф. Р-204, оп.4, спр.79, арк. 108.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само. Арк. 109.

після оптації. Тому серед оптантів почало поширюватися незадоволення та виявлялися бажання про повернення.

Член бригади по перевірці господарського устрою переселенців в Сенкевичівському районі Косіцин відзначав у довідці (квітень 1948 р.), що «надходять заяви про повернення до Чехословаччини...Така вимога про виїзд [авт. – на його думку] є не лише вимогою, а є засобом для вирішення проблем їх проживання. Частина хоче повернутися, оскільки залишила сім'ї, дітей, батьків. Інші пояснюють, що в Чехословаччині вони жили в інших природніх умовах і вони не можуть звикнути до місцевих...Окрім того, деякі партійні та радянські працівники займалися залякуванням переселенців, тому райвиконком “привлек к ответственности”».

Деякі з числа переселенців використовують ситуацію у власних цілях, беруть на себе зобов'язання збирання грошей і клопотання про виїзд у Чехословаччину. Так, Важко Степан із с. Губин II збирав з переселенців по 100 рублів на поїздку до Москви з клопотанням. Тим самим займався М. И. Пуриг із с. Гаєнки.

...Крім того, помічено антагонізм між переселенцями з Польщі і Чехословаччини.

...Незадоволені групи мріють про переїзд ...і не виключена можливість провокативних виїздів» (мова оригіналу)⁹⁷.

Отже, влада визнавала проблеми із оселенням та адаптацією переселенців, однак намагалася шукати винних в усіх «негараздах» в середовищі самих оптантів. Вже згаданий В. В. Маєвський доповідав Управлінню при Раді Міністрів УРСР у справах евакуації, що «...серед них проводиться ворожа робота. Прибувшими с ними куркулями, дрібними фабрикантами і духовенством. Тому частина переселенців погано налаштована і заявляє про те, щоб їх повернули в Чехословаччину, висуваючи причини, що тут клімат поганий, вода погана, немає гір... Загалом, причини несуттєві і нам приходится витратити багато часу на те, щоби переконати їх в том, що вони приїхали на батьківщину, що нікуди вони більше не поїдуть і жити будуть краще, ніж жили в Чехословаччині»⁹⁸.

Критична для влади ситуація склалася у селах Боратин та Гуща поблизу Луцька (грудень 1948 р.). Оптанти с. Гуща (30 господарств) відмовлялися надавати описи залишеного майна для розрахунків навіть після тригодинної розмови, за словами представника влади, «„мотивирова нелепые мотивировки”». Настрій більшості... повернутися назад. Змова,

⁹⁷ Держархів Волинської області. Ф. Р-919. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 119–126.

⁹⁸ Там само. Спр. 7. Арк. 40–42.

как видно, організована...» (мова оригіналу – *авт.*)⁹⁹. В Боратин 27.12.1948 р. були викликані у сільраду представники 86 господарств, а коли дізналися про причину виклику – з'явилося лише двоє з них (М. Пітула і А. Черняк). Тоді працівники сільради вирішили йти «по домах», переселенці «показували документи, а потім швидко їх ховали і здавати відмовлялися». Тому В. В. Маєвський робить висновок: «Настрій переселенців ще гірший, ніж в с. Гуща... Заявляють, що розрахунки здійснювати не будемо і відправте нас назад в Чехословаччину»¹⁰⁰. У лютому 1951 р. виконком Рівненської облради вкотре перевіряв стан господарського облаштування переселенців і відзначав, що «...переселенці звертаються із скаргами в Управління при Раді Міністрів УССР в справах евакуації та ін. організації на те, що місцеві виконкоми не приділяють уваги переселенцям, їх господарському облаштуванню...»¹⁰¹. Таким чином, налаштування переселенців до повернення не визнавалося владою як вияв незадоволення її діями, радянські чиновники пояснювали усі конфлікти з переселенцями їх неосвіченістю, або, як бачимо, організованим супротивом.

А через декілька років «радянська влада „усуспільнила” майже все, навіть те, що було привезено селянами з ЧСР, створивши в місцях проживання оптантів колгоспи», як зазначають І. Сюсько та І. Вовканич¹⁰². Колективізація західних областей України проводилася у стислі строки, вона зачепила і господарства оптантів. Окрім того, для оптантів закінчився дворічний строк звільнення від податків і вони, як усі селяни, змушені були оплачувати їх.

Вихід був знайдений самими опантами: вони почали створювати переселенські колгоспи, проте це тільки відтягувало справу, селян позбавили їхньої землі. Так, у с. Купичеві спочатку колективізації існувало два окремих колгоспи, переселенський та місцевий, тільки через кілька років вони об'єдналися.

Опанти намагалися самотужки вирішувати свої проблеми. Вони готували листи до радянських органів влади, відправляли найрішучіших оптантів до Москви із проханням про повернення¹⁰³. Так, за спогадами реоптантів мешканці села Квасилів поблизу Рівного

⁹⁹ Держархів Волинської області. Ф. Р-919. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 27.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 26.

¹⁰¹ Там само. Ф. Р-204. Оп. 4. Спр. 157. Арк. 72–77.

¹⁰² Іван Вовканич, Іван Сюсько. Оптація між ЧСР і СРСР в 1945–1947 рр. та проблеми мови та освіти. URL: <http://www.saske.sk/cas/archiv/pics/newdsgn/studbig.jpg>

¹⁰³ Держархів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 113; Держархів Волинської області. Ф. Р-919. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 124.

15 липня 1948 р. (75 сімей) намагалися виїхати із села, однак були зупинені силами армії та міліції. В результаті активні оптанти були засуджені¹⁰⁴.

Значною для влади проблемою в 40-х роках ХХ ст. була боротьба із оунівським підпіллям. Як говорить Р. Кабачій, «перші роки на новому місці протікали ...неспокійно (відкриттям для словацьких українців була боротьба УПА на західних землях)...»¹⁰⁵. На нашу думку, переселенці використовувалися владою як відволікаючий чи стримуючий фактор. Проросійські настрої оптантів («вірили, що йдуть до „своїх“; чи усвідомлювали собі оптанти тоді, у далеких 40-х, що то „мила Росія” стоїть за кожним „поганим” міліціонером, бригадиром, головою сілради?»¹⁰⁶) на початку переселення, за задумом влади, могли перетворити їх на опору радянської влади у боротьбі проти ОУН-УПА. Тому оптанти стали залучатися до винищувальних загонів, а отже, переселенці стали слухняним знаряддям в руках представників влади та НКВС. Оптанти не могли бути, як правильно зауважує Р. Кабачій, «усвідомленими українцями», які пройшли горнило запеклої боротьби та протистоянь, їм була невідома повоєнна ситуація на західних українських землях та ті кривди, що їх зазнали волиняни. Оптанти зі Словаччини опинилися між «молотом та ковадлом»: люди зі зброєю, чи то оунівці, чи то грабіжники, переселенцями ототожнювалися (усі українці), оскільки і ті, і інші вимагали від них їжі, одягу, грабували тощо. Очевидно, це було додатковим фактором конфлікту між оптантами та місцевим населенням, яке у переважній більшості підтримувало повстанців. Степан Крушко з цього приводу зазначає: «...все це підсилювало відчуття чужини, неприязнь до неї, до советського режиму, всього, в тому числі українського, та прагнення повернутися на Пряшівщину»¹⁰⁷. Із такими твердженнями безумовно можна погоджуватися.

Визначаючи причини конфліктів між місцевими українцями та переселенцями, Роман Кабачій робить, на нашу думку, помилку, оскільки, наводячи вислів волинянина «На якого чорта ви тута приїхали, а ще на нашу батьківщину, ми за неї кров пролляли!», стверджує: «...то це стосувалося скорше за все тієї польської крові», яка проливалася під час конфлікту 1943 р. на Волині. І далі: «Лемки приїхали „на широку землю”, а волиняни тільки-но скінчили криваву

¹⁰⁴ Шеретюк М. Хроніка Чеського Квасилова. Квасилов, 1995. С. 112–123.

¹⁰⁵ Роман Кабачій. Перебування оптантів з Пряшівщини в Україні: роздerta тотожність. URL: <https://uamoderna.com/md/142/>

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Šmigol' M., Kruško Š. Opcia a presídlenie Rusiínov do ZSSR...

братовбивчу різню поляків „за землю?»» (авт. – Українці різали поляків за землю?). Думаю, що в даному випадку правий саме Степан Крушко, якого згадує Роман Кабачій і який відносить ці слова до воєнних дій, а не до конфлікту 1943 р. на Волині¹⁰⁸.

Репресивні органи СРСР також долучалися до прискіпливого нагляду за оптантами. Так, у квітні 1948 р. Міністерство державної безпеки доповідало В. М. Молотову про еміграційні настрої серед оптантів¹⁰⁹. Констатуючи факти невідповідності й нерозпорядливості місцевих органів влади щодо переселення, міністр державної безпеки Савченко доповідав В. М. Молотову, що ворожі елементи серед переселенців проводять антирадянську пропаганду, під їх впливом переселенці пишуть листи до посольства ЧСР у Москві, до Верховної Ради з вимогами повернути їх до Чехословаччини. У березні–квітні 1948 р. такі заяви надійшли від переселенців с. Підвисоке Козинського району, від 92 переселенців с. Турковичі Вербського району, від 390 переселенців, котрі проживали в Дубинському, Рівненському й Мізоцькому районах Рівненської області, при тому переселенці заявляли, що в разі відмови у виїзді вони самовільно залишать межі СРСР. «Доповідна записка начальника УМДБ по Рівненській області В. Шевченка про ініціаторів та організаторів повернення до Чехословаччини» від 14 травня 1948 р. містила імена та короткі описи майнового стану, життя, родинних зв'язків 40 осіб з переселенців, яких визнано такими ініціаторами¹¹⁰.

Застосовані владою заходи щодо переселення мали непевні результати, проблеми залишалися невирішеними, конфлікти продовжувалися, переселенці не могли «увійти» в місцевий соціум, адаптуватися до місцевих умов життя, не сприймали «радянського способу життя» і намагалися повертатися, що засвідчує неправильність прийнятого про переселення рішення.

Радянський Союз та Чехословаччина, уклавши угоду про оптацію, переслідували певні цілі. Чехословаччина намагалася, по-перше, переселити волинських чехів до Чехословаччини, по-друге, вирішити

¹⁰⁸ Роман Кабачій. Перебування оптантів з Пряшівщини в Україні: роздєрта тожогність. URL: <http://www.uamoderna.com/md/142>

¹⁰⁹ Чорна книга України: зб. док., архівних матеріалів, листів, доп., ст., дослідж., есе/упоряд., ред. Ф. Зубанича; передм. В. Яворівського. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с. С. 422–466.

¹¹⁰ Реабілітовані історією. Рівненська область/редкол. тому (співголова В. А. Корольок, співголова С. І. Павлюк, відп. секретар А. А. Жив'юк та ін.); упоряд. А. Жив'юк. Кн. 2. Рівне: БАТ «Рівненська друкарня», 2009. 612 с. С. 402–410.

«українське питання» в регіоні північно-східної Словаччини, по-третє, заселити чехами західні області Чехії після виселення німецького населення. СРСР, по-перше, намагався в такий спосіб посилити позиції влади в подоланні опору ОУН-УПА, по-друге, заповнити втрати робочої сили та населення в регіоні колишньої Волинської губернії.

Приходимо до висновку, що бажання та потреби самих переселенців бралися до уваги лише як другорядні. Разом із отриманням землі та будинків оптанти опинилися сам на сам із більш значимими проблемами, про які вони навіть і не замислювалися, бо їхали до «своїх» і на «свої» землі. Найважливішою, очевидно, стала проблема адаптації в новому «свому/чужому» середовищі, бо матеріальні негаразди з часом вирішувалися. В даному випадку важливо зауважити, чому адаптація протікала складно. Уважаємо, що причини цього полягають, перш за все, у відсутності самоідентифікації оптантів як українців, чи словаків, чи чехів. Недарма ж вони називали себе чехословацьким народом, тим самим позначаючи себе за локальною/географічною ознакою. «Самі ж оптанти мали несформовану національну самосвідомість і не могли донести „свою правду” місцевим кривдникам», – говорить Р. Кабачій¹¹¹. Волиняни ж називали оптантів русами, гуцулами чи чехами, а не українцями, хоча в архівах (переважно офіційних документах) ми не зустрічаємо жодної із згаданих самоназв, лише – українці.

Причини складного процесу адаптації оптантів, на нашу думку, полягали в непослідовних і не продуманих діях влади щодо оптантів: надання житлових та господарських споруд зустрічало опір переселенців із Польщі та місцевого населення, органи влади слабо реагували на це і намагалися забезпечити власні потреби за рахунок переселенців; земля була виділена, однак за кілька років усупільнена в колгоспах; оптанти зіткнулися із проблемами шкільної освіти дітей; оптанти не були знайомі із суспільно-політичною ситуацією в регіоні, потрапили у самий центр протистояння радянської влади та ОУН-УПА.

Водночас, оселення волинських чехів та адаптація не були безпроблемним, хоча повернення їх на «стару» батьківщину, на відміну від переселення чехословацьких українців, була продумана і організована компетентними органами влади. Питання соціальної і культурної інтеграції волинських реемігрантів у нове чехословацьке середовище було одним із основних програмних завдань їхнього громадського об'єднання «Союзу чехів із Волині» та його друкованого

¹¹¹ Роман Кабачій. Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945–1948 рр). URL: <http://forum.lemky.com/>

органу «Věrná stráž» (Вірний охоронець). Керівні діячі державних установ і громадсько-політичних об'єднань підтримували «Союз чехів із Волині» в організації різних культурних починань, які допомагали реемігрантам пристосуватися до нових умов життя і праці в отчому краї, призвичаїтися до нового середовища, культури і побуту своєї нової вітчизни. Союз організував роботу центрів рееміграції, які розташовувалися у північно-західному регіоні Чехословаччини. Одним із таких центрів стало містечко Жатець. Керівником центру був підполковник Л. Гросманнов, пізніше капітан В. Кноп, колишній очільник організації Руху опору волинських чехів «Бланік». В центрі працювало 20 осіб, які забезпечували функціонування кухні, медпункту, служби розселення. Щоденно до Жатця прибувало від 8 до 20 родин, а всього до 28 березня 1947 р. там перебувало 7672 осіб (37 транспортів). 3 центру реемігранти розселялися до місць запланованого оселення¹¹².

Однак ідеалізовані уявлення про отчий край розходилися з реальною дійсністю повоєнної Чехословаччини: не вистачало землі, відчувалися значні проблеми із житлом, фінансами та мовою. Тому довелось багатьох розселяти в гірських місцевостях Моравії і Сілезії та західній частині чеського пограниччя. До того ж чеські переселенці з внутрішньої частини країни вважали прибулих волинських реемігрантів небажаним елементом, який створював загрозу їхнім матеріальним інтересам. В поселеннях, наприклад, близько Тахова оптантам відмовляли в отриманні землі¹¹³. В самому Тахові інвалід В. Булічек не зміг отримати ані помешкання, ані землі, хоча мав дружину і трьох дітей. Він з гіркотою писав: «...Тим було змарновано ті надії, що ми їх мали перед від'їздом до Чехії...»¹¹⁴. Листи-звернення про допомогу публікував 1947 р. часопис волинських чехів «Věrná stráž»¹¹⁵. Проте, невдоволення економічним становищем компенсувалося пріоритетом демократичного устрою нової батьківщини: свободою слова, особистою безпекою, спокоєм і порядком, а також соціальним забезпеченням з боку держави¹¹⁶.

Питанням соціально-економічного та культурного становища прибулих переселенців у Чехословаччині цікавилися всі політичні партії, намагаючись отримати їхні голоси. Центральна й місцева преса

¹¹² Návrat. Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1946–1947. Vytiskla tiskárna Severografie Most, 1999. S. 117–118.

¹¹³ Ibid. S. 163–164.

¹¹⁴ Ibid. S. 161–162.

¹¹⁵ Ibid. S. 90–91, 93–94, 122–124.

¹¹⁶ Ibid. S. 129, 130–131.

окремих партій брала реемігрантів під захист, викривала найменші порушення законності працівниками державної адміністрації і громадсько-політичних та господарських організацій стосовно прибулих одноплемінників, знайомила з проблемами їх соціально-психологічної адаптації широку громадськість країни. У цьому ж напрямку діяли окремі церкви, передусім православна і католицька, які намагались здобути прихильність волинських переселенців і залучити їх до церковних громад¹¹⁷.

У травні 1947 р. Міністерство соціальної опіки встановило остаточні терміни оселення реемігрантів із Волині – 30 травня. До кінця травня поселено 19 149 осіб (5303 родин), не поселено ще 2278 осіб (710 родин), тому процес не міг завершитись у встановлений час. Проте ще у вересні 1947 р. не поселилися 600 родин чехів, а на початку 1948 р. вже згадувалося число поселених – 7500. За даними, Я. Вацуліка, поселення землеробських родин завершилось у листопаді 1948 р., коли 8088 родин волинських чехів заселились у прикордонні території, із них у Чехії – 5988, у Моравії та Сілезії – 2100 родин, з урахуванням волинських військовиків, поселених у 1945–1946 рр. Найбільшу кількість оселених зафіксовано на Подборжанщині (1253), Жатеччині (1103) і Літомержиччині (395 родин), у Моравії та Сілезії (757 родин)¹¹⁸.

Загалом, станом на листопад 1948 р. Міністерство соціальної опіки зафіксувало такі результати рееміграції волинських чехів: за період 1945–1947 рр. до ЧСР переселилося 9712 сімей у складі 38848 осіб. Цифри не є остаточно достовірними, у цьому ми погоджуємося з Я. Вацуліком, оскільки вони утворені за допомогою обрання середньостатистичної родини з чотирьох осіб та множення на кількість родин. Таким чином, волинські чехи реемігрували на батьківщину, проте незначна кількість родин залишилася на Волині.

Опταція чеського, словацького, українського/русинського населення у 1946–1947 рр. була знаковим явищем в історії ЧСР та України. Реконструкція етносоціальної структури в такий спосіб було характерним для багатьох держав у середині ХХ ст. Для радянської держави це стало своєрідним виявом етносоціальної політики, утвердженням радянзації в Західній Україні, а для Чехословаччини чи не найвдалішим вирішенням проблеми заселення північних територій Судетів та «збирання чехословаків». Законодавчою базою для переселення чехів,

¹¹⁷ Návrat. Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1946-1947... S. 94–95, 119–121, 142.

¹¹⁸ Vaculík Jaroslav. Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945–1950. Brno: MU, 1993. 200 s. S. 61–64.

українців (русинів) стала міждержавна угода від 10 липня 1946 р., низка рішень радянського та чехословацького урядів, на основі яких чеські родини отримали право оптувати чехословацьке громадянство і переселитися до Чехословаччини, а українці (русини) і словаки були переселені на Волинь. Важливу роль в процесі реєміграції волинських чехів відіграла громадська організація «Союз чехів з Волині». Адаптація оптантів як на території Волині, так і в Чехословаччині була складним процесом. Радянські державні органи, намагаючись виконати завдання з укріплення радянської влади в Західній Україні, діяли в інтересах держави, нехтуючи тим самим потреби переселенців. Чехословаччина виконала обіцянку своїм військовим повернути волинських чехів до батьківщини, водночас дотрималася висунутого нею принципу гомогенності національної структури держави.

Етнічні депортації, насильницька/вимушена міграція населення були невід'ємною складовою національної політики сталінського режиму. Її наслідком була зміна етнічних характеристик як союзних республік СРСР і Чехословаччини, так і їх окремих регіонів. В результаті насильницьких дій сталінського тоталітарного режиму у повоєнний період суттєво змінився етнічний склад населення східноєвропейських країн. Величезних втрат зазнали українці, зменшилася чисельність таких національних спільнот, як поляки, німці, євреї, чехи, вірмени, румуни, кримські татари та ін., натомість неухильно збільшувалася частка росіян.

На Волині залишилася незначна частина волинських чехів, які з певних причин не повернулися до Чехословаччини. В Луцьку функціонує товариство чехів «Матиця Волинська», члени якого продовжують традиції своїх предків. Товариство входить до складу Чеської національної ради України. Волинські чехи підтримують дружні стосунки із товариствами національних спільнот Волині та Союзом чехів з Волині, який утворено в Чехії.

Світлана Шульга

ORCID ID: 0000-0003-3910-8169